

Spaanse wol voor Tilburg

Leo Adriaenssen

In het begin van de zeventiende *boomde* de Tilburgse lakenindustrie. Het aantal weefgetouwen groeide stormachtig. De concurrentiepositie tegenover 's-Hertogenbosch, Leiden en andere productiecentra was door de lage arbeidslonen groot. Bovendien hielden de Tilburgers gelijke tred met de mode- en kwaliteitsontwikkelingen door evenals de Leidenaars te kiezen voor het weven van lichtere laken stoffen en als grondstof de fijne Spaanse wol te gaan gebruiken. In dit artikel komt ter sprake hoe in de zeventiende eeuw de wol werd aangevoerd en in welk ontwikkelingskader van productie- en handelsbetrekkingen de wolvoorziening kan worden geplaatst.

1. Tilburgse promesses

Aanvankelijk werd inlandse (binnenlandse) wol gebruikt. De drientwintig Tilburgse processtukken uit 1563-1621 die betrekking hebben op wol, betreffen voorzover dat kan worden onderscheiden uitsluitend Kempense wol.ⁱ De in de stukken genoemde leveranciers woonden te Tilburg, Hilvarenbeek, Westelbeers, Alphen, Vessem en Turnhout, en er was sprake van wol uit Alphen, Baarle en Merksplas. De lakenmaker of drapenier Adriaen Peter Jan Diercxss bijvoorbeeld betrok blijkens de voorgedijrekening van zijn kinderen wol uit Tilburg (althans van Tilburgers), Baarle, Hilvarenbeek, Hoogstraten, Brecht, Visé en 'Castel'.ⁱⁱ Uit andere boedelrekeningen uit de eerste vier decennia van de zeventiende eeuw blijken ook wolleveranties uit Turnhout, Oisterwijk, Reusel, Weelde, Vessem, Helmond, Antwerpen en Den Bosch.ⁱⁱⁱ Ook de wol die door inwoners van Brecht, Turnhout, Weelde, Oosterhout (winterwol en "tweescheir"), Loon op Zand, Essen, Gierle, Retie, Dessel, Helmond, Stabroek, Zundert, Wuustwezel en Meer aan Tilburgers werd geleverd om er laken stoffen van te weven, zal Kempens zijn geweest.^{iv}

In Tilburg moet de lakenproductie aanvankelijk een bijverdienste zijn geweest van de boeren, die hun eigen schapswol daarvoor gebruikten. De schapenhoudende boeren uit de naaste omgeving voorzagen de wevers van grondstoffen, maar ook in Antwerpen en Den Bosch werd wol gehaald. De lakenkoper en drapenier Jan Peters van Spaendonck kocht in 1625-1626 zowel inlandse wol te Vessem als Spaanse wol te Antwerpen.^v De oudste vermelding van te Tilburg vervaardigd 'Spaans laken' stamt uit ongeveer dezelfde tijd.^{vi} De overgang naar het gebruik van Spaanse wol vond in Engeland plaats in de jaren twintig.^{vii} In Leiden, waar tot dan met Duitse en inlandse wol werd gewerkt, wordt met zekerheid voor het eerst in 1615 het gebruik van Spaanse wol geconstateerd, terwijl deze in de Amsterdamse beurskoersen sinds 1624 is opgenomen.^{viii}

Tijdens de wapenstilstand van 1609-1621 lijkt 's-Hertogenbosch een belangrijke wolleverancier te zijn geworden. De tientallen in die jaren aangeknoopte kredietrelaties tussen inwoners van Tilburg en Den Bosch wekken een eerste vermoeden van Den Bosch als centrale wolmarkt, dat door andere bronnen kan worden bevestigd. Voor schepenen van Den Bosch werden gedurende het Twaalfjarige Bestand 184 promesses van Tilburgers aan Bosschenaars verleden met een totale waarde van *f* 45.080.^{ix} In 1609 en 1610 worden dergelijke schuldbekentenissen nog niet gezien, maar in 1611 beten Peter Janss Mutsaerts met drie en Jan Henricx Willems van Berlicum en Johanna Jeronimus Wijnants met elk een lening aan een Tilburger de spits af. In 1613 en 1614 beloofden 33 en 32 Tilburgers in totaal *f* 12.472 te betalen aan Bossche burgers.

Verreweg de grootste schuldeiser was Claes Janssen Donckers († 1633). Hij was handelaar in wol en wollen lakens en nam *à titre personnel* sinds 1611 84 maal Tilburgse schuldbekentenissen aan, maar

ook nog eens 45 maal namens het Groot Ziekengasthuis, waarvan hij in 1611-1629 rentmeester was. De klerken van dit ziekenhuis, Guiliam Donckers en Wouter Crillaerts uit Tilburg, die ook zijn persoonlijke dienaars waren, gaven tijdens zijn leven nog eens 26 maal krediet, wat het totaal brengt op 155.^x

Het ziekenhuis had een groot hoevenbezit in de meierij van Den Bosch en was in de eerste helft van de zestiende eeuw een belangrijke leverancier geweest van wol aan de lakenmakers van Oisterwijk. In de tweede helft van die eeuw ontbreekt echter in de rekeningen de post 'verkoop van wol', vermoedelijk door het verdwijnen van het Kempense stalrecht.^{xi} Dat het ziekenhuis toch intensieve banden had met Tilburg, komt misschien voor rekening van rentmeester Donckers, die de instelling lijkt te hebben gebruikt als kredietbank.

Gedurende het bestand van 1609-1621 ontvingen Claes Donckers c.s. 118 schuldbekentenissen van Tilburgers. Na de hervatting van de oorlog ging het Bosch'-Tilburgse kredietverkeer door, waarbij Peter Mutsaerts naast Claes Donckers op de voorgrond trad. Hij was geboortig van Tilburg, woonde te 's-Hertogenbosch en was rentmeester van de abdij van Tongerlo, die in Tilburg grote belangen had en bovendien evenals het Bossche ziekengasthuis veel hoeven in de meierij. Op eigen naam en namens de abdij trad hij tientallen malen op als geldschieder. Voor de abdij geldt hetzelfde als voor het Bossche ziekengasthuis: het aanvankelijk grote schapenbezit was overgedragen aan de pachters. In 1574 had Tongerlo 3892 schapen, in 1582 nog maar 821.^{xii}

Identificatie van de schuldeisers geeft vermoedens over de aard van de kredietverschaffing: de oudsten (1611), Mutsaerts en Jan van Berlicum, waren wollenlakenkopers, en Johanna Wijnants behoorde tot de lakenhandelaarsfamilie Van Resandt. Aan de andere kant kunnen veel Tilburgers worden geïdentificeerd als lakenmakers of -kopers. Jan Herman Janss bijvoorbeeld, schuldenaar van Mutsaerts in 1611^{xiii}, liet voor zich weven en vollen.^{xiv} Meus Jan Heynen, die in 1611 aan Van Berlicum *f* 450 beloofde te betalen^{xv}, blijkt twee jaar later een schuld te hebben aan een lakenvollder^{xvi}, bekende in 1620 *f* 600 schuldig te zijn aan het Groot Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch, liet in 1621 vollen te Woensel^{xvii}, was in 1622 *f* 162 schuldig aan de weduwe Van Berlicum en *f* 500 aan Huybrecht Adams van Buedel, in 1626 *f* 300 aan Mutsaerts ten behoeve van de kinderen van Willem Cornelis Horevoirts te Tilburg, in 1627 *f* 800 aan dezelfde, in 1633 *f* 203 aan de in Den Bosch woonachtige weduwe van de secretaris van Tilburg en *f* 600 aan Peeter Gerardts Vuchts en in 1636 *f* 350 aan Geraert van Nuenen en *f* 136 aan Mutsaerts^{xviii}, voorts reed hij in 1625 als voerman op Breda, Geertruidenberg en Heusden.^{xix} Van Berlicum, Van Buedel, Mutsaerts en Vuchts waren Bossche lakenkopers, terwijl Jan Herman Janss en Meus Jan Heynen mogen worden aangemerkt als Tilburgse lakenkopers, of liever drapenier-lakenkoper en voerman-koopman.

De identificatie van andere Tilburgse kredietnemers brengt wevers, woldetaillisten, voerlui-handelaars en koopman-ondernemers in het zicht. Een van de klanten, Cornelis Jan Henricxs de Wael, verklaarde in 1618, dat hij landbouwer was en wolwever met een jaaromzet van meer dan 100 steen wol^{xx}; deze combinatie wordt in de eerste helft van de zeventiende eeuw veelvuldig gezien.

Na het overlijden van Claes Janss Donckers 'citeerde' zijn weduwe in 1633-1635 31 Tilburgers om betaling te krijgen^{xxi} en in zijn nalatenschap in 1636 worden nog 54 schepenschuldbrieven van Tilburgs origine opgesomd.^{xxii} Bijna alle schuldenaren kunnen worden geïdentificeerd als Tilburgse lakenkopers of -wevers.^{xxiii} Ook te Oisterwijk stonden veel schulden uit, waarvan er 4 in 1633-1635 werden geciteerd en 22 in 1636 tussen de nabestaanden werden gedeeld. Dat ook 14 inwoners van Haaren bij Donckers in het krijt stonden, kan een aanwijzing zijn voor textielhuisnijverheid in dit onder de eninge van Oisterwijk ressorterende dorp.

Over de aard van de transacties tussen Donckers en de Tilburgers wordt in de schepenschuldbrieven niets meegedeeld. Het kunnen zowel rentedragende leningen zijn geweest als schuldbekentenissen voor geleverde goederen en/of diensten. Aangezien van een aantal van Donckers' contacten kan worden vastgesteld dat zij in de lakenproductie of -handel van Tilburg werkzaam waren, is de aanname gerechtvaardigd dat hij handelde in zijn kwaliteit van koopman in

wol en wollen lakens. Een bewijs (met terugwerkende kracht) voor zo'n relatie tussen geldschietter en ontvanger kan echter pas worden geleverd met behulp van de juridische aanspraken door zijn opvolgers Melchior en Elias Donckers.

2. Bossche aanspraken

Naast de Bossche schepenschuldbrieven vormen de civiele procesdossiers te 's-Hertogenbosch en Tilburg belangrijke bronnen voor de geschiedenis van de lakennijverheid. Die van Tilburg zijn geïnventariseerd tot 1635, die van Den Bosch in het geheel niet.

Tilburgers konden hun plaatsgenoten voor het eigen schepengerecht dagvaarden, maar Bosschenaars konden hen naar de stad ingebieden.^{xxiv} 'Buitenlanders', zoals Amsterdammers, moesten zich vervoegen in Tilburg, maar konden ook in Holland een Tilburger of zijn bezittingen (handelswaar) laten arresteren.

Het rechterlijke archief van Den Bosch heeft een omvangrijk fonds van niet geïnventariseerde civiele processtukken, die zonder enige chronologische of andere ordening in bijna duizend dozen zijn opgeborgen.^{xxv} De jaren veertig tot en met negentig van de zeventiende eeuw zijn oververtegenwoordigd. Om een indruk te krijgen van de juridische kwesties van voor en na die tijd zouden de rollen kunnen worden geraadpleegd, maar die hebben als nadeel dat de casus zelden wordt omschreven en dat wordt volstaan met namen (en woonplaatsen) van de partijen.

De meest expliciete civiele processtukken zijn de aanspraken, omdat daarin de eisende partij zijn vorderingen uiteenzet om deze door een deurwaarder aan de schuldenaar te laten bezorgen. Vaak werden de aanspraken clustersgewijs uitgebracht, als de koopman zijn boeken op orde bracht, geld nodig had of was overleden. In zo'n geval kan een (substantieel) deel van de klantenkring zichtbaar worden.

Verskillende aanspraken van Bosschenaars aan Tilburgs adres blijken betrekking te hebben op niet voldane, voor Bossche schepenen verleden schuldbekentenissen. Al deze aanspraken vermelden dat de schuld werd aangegaan voor geleverde wol danwel koopwaren.

Als de belangrijkste wolleveranciers komen uit de processtukken de Bosschenaars Elias Donckers (1636-1673), Peter van Wolffswinckel (1642-1678), Laureijns van Berckel en zijn zoon Dirck (1653-1665), Johan Baptista Donckers en zijn weduwe (1653-1680), Jacob Huijgermans (1658-1679) en Melchior Donckers (1663-1689) naar voren. Zo zijn er van Elias Donckers 29 promesses voor schepenen van Den Bosch, 22 aanspraken voor het schepengerecht aldaar^{xxvi} en 7 aanspraken voor dat te Tilburg bekend, terwijl uit een steekproef^{xxvii} in de Bossche rollen nog 10 zaken tevoorschijn kwamen^{xxviii}, de Tilburgse boedelrekeningen 3 leveranties van Spaanse wol en 4 schulden tonen^{xxix} en in Elias' sterfhuis (1675) ten slotte 17 vorderingen en evenveel kwade schulden te Tilburg worden aangetroffen.^{xxx} Van Peter Jan Franssen van Wolffswinckel zijn er 26 Bossche schepenschuldbrieven en 16 Bossche en 4 Tilburgse aanspraken; de steekproef in de rol van Den Bosch leverde nog 19 andere zaken op en in zijn sterfhuis (1682) inventariseerde men 27 Tilburgse vorderingen.^{xxxi}

Peter van Wolffswinckel wordt meerdere malen expliciet "coopman van wol" genoemd^{xxxii}, terwijl Jacob Huijgermans, die zich meestal koopman van wol en wollen lakens noemde, slechts eenmaal zo heet.^{xxxiii} Ook Elias Donckers lijkt zich te hebben geconcentreerd op de wolhandel, aangezien hij nooit wordt gezien als betrokken bij een transactie met wollen stoffen.

Als voorbeeld voor de Bossche wolhandel bespreek ik de familie Donckers, die zich sinds 1531 bezighield met droogscheren en lakenhandel en sinds ongeveer 1600 de belangrijkste lakenververij exploiteerde.

Melchior Donckers (1576-1647), broer van Claes, volgde zijn schoonvader Goyaert van den Grave op als lakenverver, maar hield zich evenals deze tevens bezig met de handel in wol en linnen. In 1632 maande hij Jelis Kelst te Oirschot, Lyntken Cannaers te Oisterwijk en de Tilburgers Laureyns

Bus, Jan Beris, Willem Jans van de Loo, Adriaen Cornelis Vinck, Wouter Wouters, Jacob Crijnen (volder) en Hanrick Holsters tot betaling, maar onduidelijk is of hij voldoening wilde voor verfloren of voor wolleveranties.^{xxxiv}

Duidelijker is de weesrekening van de onmondige kinderen van Anthonis Willem Jan Peter Huyben *vulgo* Thonis Hoecken te Tilburg. Hoecken had in 1613 en 1614 *f* 400 geleend van Claes Donckers, die in 1626 wegens wanbetaling of -prestatie beslag legde op een perceel land.^{xxxv} In 1628 was hij *f* 181:14:0 schuldig aan Jan van Lisse te Tilburg, *f* 39 aan Peter Daneels te Reusel en *f* 78:10:0 aan Dirck Mallants te Turnhout, telkens voor ontvangen wol^{xxxvi}, en in 1630 werd zijn in Den Bosch gekochte wol door soldaten uit het garnizoen Breda in beslag genomen.^{xxxvii} Toen zijn huishouden in 1636 werd opgeheven, werden blijkens de boedelrekening twee weefgetouwen verkocht voor *f* 24 en *f* 9:10:0. Te Weelde, Tilburg en 's-Hertogenbosch (Melchior Donckers) moest nog *f* 188:1:0, *f* 9:8:0 en *f* 15:15:0 voor geleverde wol worden betaald, *f* 8 aan Peter Adriaen Mutssarts voor het verven van lijsten, *f* 2:8:0 aan Goyart de kaardenmaker voor het leveren van kaarden en *f* 21 aan Daniel Sebastiaen Daniels voor vollen.^{xxxviii}

Van acht aanspraken namens Melchior Donckers kan eenduidig worden vastgesteld dat het om wolleveringen te Tilburg ging.^{xxxix} Van de klanten kunnen er vier als lakenmaker worden geïdentificeerd, terwijl twee partijen zich "inne compagnie van coopmanschap" toelegden op de distributie van wol onder de wevers. Sommigen van hen betrokken later, in de jaren vijftig en zestig, ook wol van de Bossche kooplieden Huijgermans^{xl}, Van Berckel^{xli} en Van Wolffswinkel^{xlii} en twee van hen kochten tevens te Leiden in. Een negende afnemer van wol was Adriaen Dominicus Gysen van Gorcom te Oisterwijk, die al klant was geweest van Claes Donckers.^{xliii}

De oudste zonen van Melchior Donckers werden lakenververs te 's-Hertogenbosch en Breda en de derde, Elias Donckers (1607-1673), legde zich toe op de wolhandel. Aanvankelijk werkte hij in naam van zijn vader. Hoewel hij nog lang daarna handelde in wol, zijn slechts tot in 1655 aanspraken op zijn Tilburgse klanten bekend. Overigens leverde hij ook (Spaanse) wol aan wevers, drapeniers en/of lakenkopers in de wolcentra Geldrop en Peer.^{xliv}

Achttien Tilburgse afnemers van Elias' wol konden worden achterhaald. Van hen worden er twee lakenkoper genoemd en acht lakenmaker. Van de overige zeven worden er vijf ook gezien als klanten van de Bosschenaars Van Wolffswinkel^{xlv}, Huijgermans^{xlvi} en Van Berckel^{xlvii}, en van kooplieden te Rotterdam, Amsterdam en Heusden.

Meestal wordt bij de leveringen door Elias Donckers expliciet gesproken van Spaanse wol. Zo kreeg Jan Oomen^{xlviii} eind 1652 de rekening gepresenteerd voor een op 19 april 1650 aan hem en Jan Jacobs Creinen geleverde "bael prima Cassaris wol" van 349 pond, na aftrek van 25 pond tarra netto 324 pond ad 25½ stuiver, die binnen zes maanden had moeten worden betaald. Bovendien had Donckers op 29 juni 1651 aan Oomen "een bael prima Soria wol" van 231 pond geleverd, netto 211½ pond ad 32 stuiver, te betalen binnen zes maanden, plus 6½ stuiver voor de helft van het waaggeld, ergo *f* 337:14:8.^{xlix}

Melchior Donckers (1634-1689) was een zoon van de lakenverver Johan Baptista Donckers. Zijn oudere broer Martinus had de ververij overgenomen en Melchior concentreerde zich op de handel. Hij verhandelde Bossche producten als naalden en kanten naar Spanje¹ en importeerde vandaar wol.

Van zijn Tilburgse handelsrelaties konden er acht nader worden geïdentificeerd:^{li} drie à vijf lakenmakers^{lii}, een voerman^{liii} en twee kooplieden. Henrick Bastiaen Smitten^{liv} bijvoorbeeld kocht in 1661 op 22 maart van Donckers een baal met netto 303 pond wol ad 16½ stuiver, op 14 augustus 30 pond "secunde Sevilss wolle" ad 19 stuiver en op 17 december een baal met netto 134 pond wol ad 23 stuiver, wat een te betalen bedrag van *f* 436:12:8 opleverde. Daarvan was in 1663 *f* 100:14:0 voldaan en bleef dus nog *f* 335:18:8 te betalen.^{lv} Hij had ook Geldrop en Eindhovense klanten.^{lvi}

Extrapolatie van het beeld dat oprijst uit bovenstaande selectie van de Tilburgse contacten met drie generaties wolhandelaars Donckers in de periode 1647-1687 mag leiden tot de vaststelling dat de

kredieten die hun voorganger Claes Donckers in 1611-1633 gaf aan Tilburgers eveneens voortsproten uit leveranties van wol. Claes Donckers en Peter Mutsaerts zouden dan *nomine proprio* belangrijke leveranciers zijn geweest van de voornaamste grondstof van de Tilburgse lakennijverheid en in hun functies van rentmeesters van het Bossche ziekgasthuis en de norbertijnenabdij van Tongerlo geldschietters.

Of zij ook **Spaanse** wol hebben geleverd, is onbekend, maar de daarvoor benodigde handelscontacten waren er. Claes Donckers bijvoorbeeld leverde rond 1620 te Duinkerken wijnazijn uit 'Sint Lucas' (Sanlúcar de Barrameda bij Cádiz) en te Keulen Spaans riet (*calamus caesius*).^{lvii} Ook zijn broer Melchior, die overigens door huwelijk was opgenomen in een familienetwerk van Brabantse Hollanders en Spanjaarden, betrok in 1620 goederen uit Duinkerken^{lviii}, de stad vanwaar volgens de Leidenaars door zeerovers buitgemaakte Spaanse wol ("buytwol") naar Tilburg werd geïmporteerd^{lix}, -oneerlijke concurrentie dus.

In of kort na de tijd van Claes Donckers en Peter Mutsaerts blijkt het gebruik van Spaanse wol courant te zijn geworden. Tilburgers kochten voortaan vooral Soriaanse, Segoviaanse en Sevillaanse wol, maar ook Cassarese (wol uit Cáceres in de Extramadura), "albarassine" (uit Albarracín), "albersine" (uit Albazin), "floritonse" (uit Segovia) en "moline" (uit Molina). De beste kwam uit de omgeving van Segovia, gevolgd door die uit het eveneens Castiliaanse Soria^{lx}; 's winters trokken de kuddes van Segovia en Soria naar Extramadura (de *transhumance*), waar de tijd een verfijnende invloed uitoefende op de vacht.^{lxi}

De merinoschapen leverden lange witte of zwarte wol, die in het voorjaar werd geschoren. De lammerwol, die korter en minder dicht was, werd vooral door hoedenmakers verwerkt.^{lxii} Meestal werd de wol ongewassen en ongezuiverd geëxporteerd; als hij werd gewassen, verloor hij gemiddeld 50% aan gewicht. Het sorteren leverde de kwaliteiten "prime" ("priem"), "seconde" ("secunde") en "tierse" ("tierce") op (naar het Spaanse prima, segunda en tercera): de fijnste wol kwam van de rug en de hals, de middensoort van de dij en de staart, de slechtste van de buik en de keel.^{lxiii} Volgens een Leids rapport uit 1662 was er voor twee halve lakens ter lengte van 17 smetten (dat is samen 76½ el), -de kam 4 ellen breed-, 140 pond tierse, 135 pond seconde of 130 pond prime ongewassen Segoviaanse wol nodig.^{lxiv} Voor de Tilburgse jaarproductie van minstens 5000 lakens^{lxv} was dus 325.000 à 350.000 pond Segoviaanse wol nodig.

Er werden ook andere wolsoorten in Tilburg verwerkt. In 1647-1650 leverde Van Wolffswinkel Poolse en Zeeuwse wol^{lxvi} en Huijgermans verkocht in 1656-1663 aan een Tilburger Oosterse (Oost-Duitse) en Poolse wol.^{lxvii} Ook Portugese en Pommerse wol werd gebruikt.^{lxviii} Af en toe wordt gespecificeerd in bilwol, fijne grijze wol (uit Pommeren^{lxix}), fijne vale wol, zwarte (lammer)wol, plompwol(?) of (zwarte) lijstwol.^{lxx} Geraert Adriaen Jan Wouters († 1644) werkte met bilwol en met inlandse wol uit Hilvarenbeek, Weelde en Baarle^{lxxi}, Peeter Quirijn Peeters († 1673) met schaarwol, waarmee vermoedelijk inlandse wol werd aangeduid, bilwol en Spaanse wol.^{lxxii} De Spaanse wol was soms "van den beste gewasschen", soms ongewassen.^{lxxiii} Te Amsterdam en Leiden waren wolwasserijen en wolscheiders^{lxxiv}, maar ook te Breda werd wol gewassen^{lxxv}, terwijl in 1684-1686 de Tilburger Antonis Cornelis Swanen van zijn dorpsgenoot Peeter Sijmon Hollen leerde kaarden, spinnen en wol zuiveren.^{lxxvi}

3. Hollandse wolcostumen

De cliëntèle van de drie generaties Donckers bestond uit lakenmakers, drapeniers, woldetaillisten, voerlui en lakenhandelaars. De tendens dat de koopman-ondernemers allengs de plaats innamen van de drapeniers en lakenmakers wordt weerspiegeld in deze klantenkring. De Tilburgse bankroetier (1689) Peeter Gorems bijvoorbeeld kocht wol in, liet daarvan stoffen weven en verkocht deze te Amsterdam en Leiden.^{lxxvii}

Een andere tendens vormde het oprukken van de Hollanders op de Tilburgse wolmarkt. Van de klanten van de eerste generatie Donckers († 1647) zijn alleen nog Bossche wolinkopen bekend, in de tweede generatie († 1673) verschijnen drie Tilburgers die ook in Holland inkochten (Leiden 1661, Rotterdam 1666, Amsterdam tegen 1670) en tijdens de derde generatie (Melchior Donckers: † 1689) werd behalve in Den Bosch ook wol ingekocht te Leiden, Amsterdam en Rotterdam. Bovendien lijkt Melchior de Hollandse leverings- en betalingsvoorwaarden te hebben overgenomen.

De eerste meldingen van Hollandse wolleveranties stammen uit 1617-1623, toen Tilburgers van Tielman Corstiaens te Dordrecht verschillende soorten wol kochten van 10½ tot 28½ stuiver het pond.^{lxxviii} (De hoogste prijzen wijzen overigens op Spaanse wol.^{lxxix}) In de jaren veertig wilde de Amsterdammer Arnoult van Naerden verrekenen met de "laeckendrappier" Jan Gysbertssen Verschueren; hij had in 1644 en 1645 (Spaanse) wol geleverd, die deels in natura (lakens), deels in geld was betaald.^{lxxx}

In de jaren zestig blijkt uit een reeks verslagen van wolvisitaties, dat de aanvoer door Hollandse kooplieden belangrijk was geworden.^{lxxxi} In dat decennium werden zevenendertig partijen wol te Tilburg geïnspecteerd. Daarvan kwamen er drie uit Rotterdam, twee uit Leiden, drie uit Antwerpen en slechts een uit 's-Hertogenbosch.^{lxxxii} De rest kwam uit Amsterdam. De inspecties vonden meestal plaats naar aanleiding van klachten over de hoeveelheid met de wol meegewogen en dus meebetaald vuil, vaak ook over de kwaliteit van de wol of het ondergewicht. Vijf Amsterdamse wolhandelaars verklaarden in 1683 op verzoek van "de gezamenlijke kooplieden in laken tot Tilburch (...) dat, alzo de Spaansche wollen belast ende vermengt zijn met vet ende vuylicheyd", het vanouds de gewoonte was dat van een baal Spaanse wol van 175 pond de tarra 38 pond bedroeg en van een baal van 200 à 250 pond 58 à 60 pond.^{lxxxiii} Te Amsterdam plachten de wolkopers bovendien bij het opmaken van de rekening eerst de gewone tarra af te trekken en vervolgens de door de tarrameesters geconstateerde schade.^{lxxxiv}

Zoals de Bossche wolhandel, afgaande op de overgeleverde archiefstukken, in 1647-1687 werd gedomineerd door de families Donckers en Van Berckel, Peter van Wolffswinkel en Jacob Huijgermans, waren in het overgangsdecennium 1660-1669 verschillende Hollandse wolhandelaars nadrukkelijk aanwezig op de Tilburgse markt. Zo zijn er van Bernaert Walewijns, "coopman van Spaensche wolle"^{lxxxv} te Amsterdam, zes Bossche en dertien Tilburgse aanspraken uit 1660-1670 bekend. Hij rekende "volgens costuijmen vande wolle", wat betekende dat de niet voldane koop prijs na een afgesproken termijn (bijvoorbeeld een half jaar) werd verhoogd met een rente van 8%.^{lxxxvi} Zijn klant Hendrick Cornelis van Eethen leverde hem in 1662-1664 ook lakens, zonder dat duidelijk is of dat geschiedde als (gedeeltelijke) betaling voor de geleverde wol of dat Van Eethen met de wol weefopdrachten had aangenomen.^{lxxxvii} Frans Jan Kolen^{lxxxviii} verkocht in april 1660 te Tilburg aan Walewijns twintig lakens ad *f* 108, waarvan er achttien hadden moeten zijn gemaakt van "prime Sorie wol", een van "prime Sevile wol" en een van "prime Segovie wol", dat *f* 150 waard zou zijn; na aankomst te Amsterdam bleek dat er geen laken van Segoviaanse wol bij was.^{lxxxix}

Andries Marijnus Veer, "coopman van Spaense wolle tot Leijden", procedeerde in 1660-1662 zestien maal voor schepenen van Tilburg, meestal om betaling te krijgen van geleverde Spaanse wol (Soriaanse, Sevillaanse, "gemene seconde Segovii") en lijstwol.^{xc} Zijn weduwe spande in 1665 en 1667 nog twee van dergelijke zaken aan.^{xci} Veer had ook Engelse, Spaanse en andere wol geleverd in het lakenmakersdorp Geldrop.^{xcii} Behalve koopman in wol was hij drapenier; in 1651 kwam hij te Leiden in opspraak door een buiten de stad gemaakt laken te laten bereiden.^{xciii} Mogelijk was het in Tilburg geweven, want Veer handelde inderdaad in Tilburgse wollen stoffen. In 1663 blijkt althans dat hij van acht Tilburgse wolafnemers ter betaling dunne (ongevolde) lakens had ontvangen.^{xciv} In 1657 had hij van een lakenkoper te Gilze de opdracht aangenomen een gekleurd half laken, "lanck negen smetten", voor *f* 5 te (laten) vollen.^{xcv} Enkele malen wordt gezien dat hij van Tilburgers lakens aanvaardde als (gedeeltelijke) betaling voor de wol.^{xcvi}

Een derde voorbeeld is Paulus Verschuieren te Rotterdam. Voor de betaling van sinds 1658 geleverde Spaanse wol procedeerde hij in 1661-1665 vijftien maal voor schepenen van Tilburg, en zijn erfgenamen in 1668 en 1669 nog twee maal.^{xcvii} Verschillende malen liet hij de wol gedeeltelijk met lakens betalen.^{xcviii} Aan Gerart Antonis Joosten, wie hij in 1658 van april tot september drie balen Spaanse wol voor *f* 595:10:0 en nog een partij voor *f* 111 had geleverd, bracht hij ook *f* 90 in rekening voor "den arbeijt van 5 laeckens"^{xcix}, een aanwijzing dat hij ze had laten bereiden. Verschuieren, grossier in wollen lakens, liet zijn voorgedrukte schuldbekentenissen te Tilburg dagtekenen, maar zal de directe handelscontacten hebben overgelaten aan een factor of makelaar.^c Hij had sinds de jaren dertig een aandeel in de lakencompagnie van zijn schoonfamilie Van Berckel en was na 1654 de enige vennoot. De compagnie was gevestigd in het huis 's Hertogenbosch in de Oppert, zo genoemd naar de herkomst van de Van Berckel's, en beschikte over werkhuisen, pakhuizen en lakenramen.

Toen Verschuieren in 1667 overleed, was zijn vermogen *f* 225.000 waard.^{ci} Claes Donckers liet in 1633 een vermogen na van *f* 44.000.^{cii} Ter vergelijking: de rijkste Tilburger in 1665 had een vermogen van *f* 18.000, gevolgd door een schoutsweduwe met *f* 16.000 en door de lakenkoopman en -drapenier Adriaen Soffaerts met *f* 12.000.^{ciii}

Het grote geld werd dus verdiend door de Hollandse groothandel. De Leidse koopman Pieter de la Court schreef dat toe aan een achterstandssituatie van de drapeniers van Tilburg (en van Weert, Oisterwijk, Utrecht, Dordrecht, Delft, Alkmaar en andere plaatsen), onbekend als zij waren met het buitenlandse handelsrecht en voorzien van te weinig middelen, "namentlijk, dat sij door gebreck van eigene negotianten, ofte koopliiden, de bequaemheid hebbende, om hare gemaekte laeckens te verkoopen, dagelijx hare laeckens niet alleen tot Amsterdam maer voornementlijck tot Leiden verkoopen moeten."^{civ}

De wol werd per schip uit Amsterdam naar Heusden^{cv} of via Haarlem naar Breda^{cvi} verzonden en uit Rotterdam naar Breda of via Gorinchem naar Heusden^{cvi}; in Heusden en Breda werd hij opgehaald door Tilburgse vrachtrijders. Het vervoer uit Antwerpen ging geheel per as. De textielnijverheid verschaftte veel werk aan de voerlieden.

De transportkosten kwamen voor rekening van de wolconsumenten. Op 18 juni 1689 kocht Peeter Peeters van Baelen, koopman te Tilburg, twee balen wol. De eerste woog 111 pond minus 5 pond voor de emballagetarra, ergo 106 pond. Daarvan werd 7½ pond van afgetrokken voor het Amsterdamse gewicht. Netto werd er 98½ pond wol ad 25¼ stuivers in rekening gebracht. De tweede baal woog 369 pond wol minus 9 pond voor de zak en minus 25 pond voor het Amsterdamse gewicht. Daarvan werd nog eens 46 pond tarra afgetrokken tegen de rato van 24 pond per 175 pond wol. Het nettogewicht van 289 pond wol werd ad 25¼ stuiver geleverd. Dat leverde een rekening op van *f* 489:4:4. Wegens prompte betaling werd daarop *f* 60 voor 21 maanden rabat gekort (conform het gebruikelijke percentage van 14^{cviii}). Bij de resterende *f* 429:4:4 werd *f* 24:12:0 voor 5% agio, *f* 1:4:0 voor de vracht van Rotterdam naar Heusden, *f* 2:18:0 voor de vracht van Heusden naar Tilburg, *f* 0:6:0 voor sleeploon en *f* 12:2:0 voor fooien opgeteld, zodat Van Baelen uiteindelijk *f* 470:2:12 moest betalen.^{cix} Meestal berekende de wolhandelaar ook de helft van het waagloon aan de afnemer.

De tarra was in 1686 te Amsterdam bij verordening vastgelegd op bovengenoemde rato. De agio varieerde van 3 tot 6%. Vaak werd voor directe betaling nog een korting van 1% gegeven.^{cx}

In de loop van de zeventiende eeuw deden zich grote verschuivingen voor op de Brabantse wolmarkt. Aanvankelijk lijkt de Tilburgse gemeenschap zelfvoorzienend te zijn geweest. De aanvoer en de detailhandel waren in handen van gespecialiseerde wolkopers, zoals Jan Janssen van Lisse rond 1630-1640^{cxii} en later Lenaert van Pelt^{cxii}, of van de hiervoor genoemde wolcompagnieën.

De voerlieden speelden een grote rol in de wolhandel. Gerit Willem Geritssen Schaepe-meerders († 1639) bijvoorbeeld, bode van Tilburg op Amsterdam (waar hij een bastaard had), Heusden en

's-Hertogenbosch, leverde in de laatste twaalf maanden van zijn leven aan zeventien Tilburgers 3980 pond (Spaanse) wol, meestal voor 17 stuiver het pond met een rabat van 1 stuiver, en had van negen anderen nog *f* 600 tegoed.^{cxiii} Adriaen Soffaerts bracht Spaanse wol van Heusden naar de lakencentra Tilburg, Hoogstraten en Eindhoven^{cxiv}, maar reed ook op Antwerpen.^{cxv} Hij groeide uit tot een van de belangrijkste lakenkopers van Tilburg en was bovendien lakenreder en volder.^{cxvi}

Een vergelijkbare carrière doorliep Jan Faes Moonen (1626-1688), die begon als voerman. Hij reed vooral met wol en Tilburgse lakens, maar had altijd ook boter, was, hoeden, eieren, beddepluimen (ganzenveren) of hespen aan boord. De bestemming was behalve Antwerpen: Mechelen, Leuven en Brussel. Na verloop van tijd had hij een aantal wevers en reiers in dienst; hij was van voerman koopman geworden en van koopman lakenreder. Toen in 1657-1659 Den Haag en Brussel tegen elkaar opboden om het grensverkeer tussen de gedismembreerde delen van Brabant en met het land van Luik zwaarder te belasten, liet hij een Staatse en een Spaanse commies arresteren, dreigde hij de tollenaar van Turnhout te arresteren, weigerde hij demonstratief tol te betalen over zogeheten inlandse goederen, dreigde hij de pachter van de Spaans-Brabantse landtol met een proces en spande hij zo'n proces aan tegen de Staats-Brabantse landtol. Hij belandde op het Steen van Antwerpen, vanwaar hij doorprocedeerde, gesteund door de kwartieren van de meierij van Den Bosch, de baronie van Breda, het markizaat van Bergen op Zoom, het kwartier van Roosendaal en de heer van Tilburg. Ten slotte trok hij de aandacht van de Staten-Generaal in Den Haag en de gouverneur-generaal in Brussel, maar hij bereikte niets.^{cxvii}

Nadat het gebruik van Spaanse wol algemeen was geworden en Amsterdam de centrale Europese aanvoerhaven van deze grondstof, kwam het zwaartepunt van de Noord-Brabantse wolhandel te liggen in 's-Hertogenbosch, dat als centrale doorvoerhaven de omzet zag groeien van 189.017 pond in 1641 naar 454.720 pond in 1645.^{cxviii} Traden aanvankelijk Bossche wolkopers op als tussenhandelaars, later nam de Hollandse factor die rol over. Nicolaes de Crom, koopman te Tilburg, blijkt in 1697 te zijn "bedient geweest in tvercoopen van lakenen coopen ende betaalen van wolle" door twee Amsterdamse handelaars.^{cxix} François Costers was een Amsterdamse wolmakelaar, die veel aan Tilburg leverde.^{cxx} Sommige Amsterdamse wolkopers vestigden zich in Tilburg, zoals Adriaen Uleus^{cxxi}, wiens vader daar in 1662-1666 veel in wol had gehandeld^{cxxii}, en Dirck Rijck. De laatste leverde rond 1690 wol^{cxxiii}, richtte in 1691 in Amsterdam een lakencompagnie op^{cxxiv}, trouwde in 1693 met een Tilburgse weduwe en zond in 1705 met het schip *Post op Egipte* lakens naar Iskanderun.^{cxxv} De Bossche handel had moeten ruimen voor de kapitaalkrachtiger kooplieden uit Holland en hun factours, terwijl in Tilburg de de koopman-voerman werd uitgekleeft tot transporteur.

Een groot verschil tussen de Bossche en de Hollandse wolhandelaars lijkt te zijn geweest dat de laatsten ook in lakens handelden. Op enkele uitzonderingen na lijken de Bosschenaren hun wol niet met lakens te hebben laten betalen^{cxxvi}, de handel in wol stond los van die in lakens. Illustratief voor de Hollandse praktijk is het briefje dat Moses Dias de Pas, een Sefardische makelaar^{cxxvii} te Amsterdam, schreef op 15 maart 1672 aan Cornelis Kievits, koopman te Tilburg: ik heb zes balen Soria, "Albersyne" en "petit Albersine" naar Den Bosch gestuurd. "Gelieft maer UE: laeckens hier naer toe te stuere, se sule wel vercoegt worde."^{cxxviii}

Aan het einde van de zeventiende eeuw kochten de Tilburgers vooral wol van Amsterdamse handelaars.^{cxxix} De wollenlakenkoper Peeter Jan Goorems bijvoorbeeld was een klant van drie Bossche wolleveranciers, van een Turnhoutse koopman voor inlandse wol, maar ook van zes Amsterdamse kooplieden of firma's.^{cxxxx} Een van hen was Abraham van Limburg Janssoon († 1701), een koopman die tot 1685 ook een lakenperserij had bezeten.^{cxxxi} Zijn contacten met de Noord-Brabantse textielnijverheid blijken uit de juridische actie die hij in 1689 voor schepenen van Den Bosch ondernam tegen Paulus Bogerts te Geldrop^{cxxxii}, uit de handelsrelatie met Goorems, die hem eind 1689 *f* 800 schuldig was voor geleverde wol, terwijl onder hem een laken, "synde een smalleijst", berustte^{cxxxiii}, en uit de ontvangst in 1696 van een assignatie, die de Tilburgse lakenkoper Christiaan Jan Kojien in 1689 had gegeven aan de Amsterdamse koopman en factor Symon Banheijningh.^{cxxxiv}

Hij stichtte in 1692 samen met Adam Zeeman "een gemeenschap en compagnie om die van Tilburg in commissie van lakenen te dienen." De vennootschap zou met ingang van 1 april 1692 gedurende zes jaar handelen onder de naam Jan Abrahams van Limburg en Adam Seman. Jan was te jong, zijn naam werd alleen gebruikt "om dat de eerste comparant particuliere negotie soo, in wollen als andere coopmanschappen doet, waerom hij daer voor caveert en instaet. Dog vermits die van Tilburg ook wollen voor haer laten kopen, soo sal alle de wollen die sy in commissie voor Tilburgers copen gecogt worden door Abraham van Limburg Janssoon op sijn particuliere naem." Alle schade en profijt zou op naam van de compagnie komen, "sulx dat op de naem van dese compagnie niets gecogt sal mogen worden, dog is dit alleenig te verstaen van sodanige Tilburgers, die de compagnie in commissie van lakens bedient, en geen andere." Beide vennoten zouden winst en verlies gelijkelijk delen, maar in Abrahams huis zou kantoor worden gehouden en daar zouden de in commissie ontvangen lakens worden opgeslagen zonder dat hij daarvoor huur mocht rekenen. Ook hield hij de boeken en de kas onder zich. Geen van beide compagnons mocht voor eigen rekening enige commissie van lakens of wol doen voor die Tilburgers, die zij in commissie dienden, op straffe van betaling van *f* 500 aan de vennoot. Elk van hen legde *f* 800 in en aan het einde van elk jaar zou een balans worden gemaakt.^{cxxxv} Twee jaar later werd Dankert van Velsen de compagnie binnengehaald, die voortaan de naam Van Limburg, Velsen en Seeman zou dragen. De vennoten legden respectievelijk *f* 3000, *f* 3000 en *f* 2000 in aan "banco gelt." Omdat er veel meer geld nodig was voor de firma zou er nog *f* 30.000 worden geleend.^{cxxxvi}

De weduwe Van Limburg ontving in 1702 vijf halve witte lakens, die aan Adriaen Smittens te Tilburg toebehoorden.^{cxxxvii} Later in dat jaar liquideerde zij met de vennoten "de compagnie van factorie inde Tilburgse lakenen". Zij ontving *f* 518:3:8, Van Velsen *f* 554:6:0, twee halve lakens en een pijlaken (grof laken) en Seeman *f* 202:15:0.^{cxxxviii}

In 1701 was de nalatenschap van Van Limburg geïnventariseerd. Er stonden schulden te innen in de Verenigde Provinciën, de Zuidelijke Nederlanden, Duitsland, Frankrijk en Spanje. De Amsterdamse posten domineerden met veertig, te Verviers stond in veertien posten *f* 54.912:9:4 open, te Aken in veertien posten *f* 22.993:15:4, te Leiden in zes posten *f* 5454:2:13, te Eupen in vier posten *f* 4235:15:0. Van achtentwintig Tilburgse debiteuren moest nog *f* 20.463:11:0 worden ontvangen.^{cxxxix}

4. Tot slot

Tilburg stapte ongeveer tegelijk met Leiden massaal over op de Spaanse wol. Te Leiden vond de kentering plaats rond 1630, toen door de Engelse concurrentie de productie van saaien (lichtere wollen stoffen, gemaakt van goedkopere kamwol) niet meer loonde. Als reactie begon men zich te concentreren op duurdere stoffen, gemaakt van Spaanse wol.^{cxl} Eenzelfde ontwikkeling maakte Tilburg door, behalve dat daar geen grote omschakeling plaatsvond van saaien op lakens als in Leiden, doordat de lakenindustrie zich rechtstreeks lijkt te hebben ontwikkeld uit de bestaande boerenhuisnijverheid.

Voor de bevoorrading tekenden allereerst de plaatselijke voerlieden, die soms voor eigen rekening reden, maar meestal in opdracht van drapeniers en later lakenreders de grondstoffen ophaalden in Antwerpen, Heusden, Breda en 's-Hertogenbosch. In de laatste drie steden werd de Spaanse wol aangevoerd uit Amsterdam, Europa's grootste wolstapel. Aanvankelijk, in de eerste helft van de zeventiende eeuw, speelden Bossche kooplieden een centrale rol in de wolvoorziening, maar sinds de jaren 1660 werden zij van de markt gedrukt door Leidse, Rotterdamse en vooral Amsterdamse zakenlieden. Na 1690 worden er geen Bossche wolleveringen meer gezien. Het verlopen van het kredietverkeer tussen inwoners van Tilburg en Den Bosch kan worden afgelezen uit de voor schepenen van Den Bosch verleden schuldbekentenissen: (146 in 1611-1619,) 179 in 1620-1629, 70 in 1630-1639, 50 in 1640-1649, 43 in 1650-1659, 26 in 1660-1669 en nog maar twee in 1670-1679.^{cxli}

De Amsterdammers hadden in feite de Bossche tussenhandel uitgeschakeld, wat resulteerde in kortere communicatielijnen in de wol- en lakenhandel. Den Bosch was een belangrijke transitoplaats voor de doorvoer van wol en lakens van en naar achterlanden als de Vesdrestreek (Eupen en Verviers) en Aken, maar ook die markten werden overgenomen door Amsterdamse kooplieden en firma's. Ook in Tilburg moeten de verhoudingen zijn veranderd en misschien was de golf van negenentwintig bankroeten in de jaren zestig^{cxliii} er deels aan te wijten, maar ook de handelsproblemen met de Spaanse Nederlanden hebben hun tol geëist.

In tegenstelling tot de Bosschenaars handelden de Hollandse wolhandelaars ook in wollen laken stoffen en/of waren zij op terreinen van de appretise actief. Allengs verdween het vollen en daarmee een deel van het bereiden of droogscheren naar Holland en hetzelfde geldt voor het verven. De teloorgang van wolhandel, vollen en verven ging bovendien gepaard aan de opkomst van de commissionaire lakenindustrie, die ten koste ging van de Tilburgse reders. Een eeuw later, tegen 1800, zette in Tilburg de omwenteling in van de manufactuurproductie naar het kapitalistische textielondernemerschap, dat koophandel, productie en verdeling althans lokaal verenigde.

Noten

Gebruikte afkortingen: ARAB = Algemeen Rijksarchief Brussel, ARAG = Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, f = foliozijde, GAA = gemeentearchief Amsterdam, GAB = Gemeentearchief Breda, GAH = Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, GAL = Gemeentearchief Leiden, GAT = Gemeentearchief Tilburg, GZG = Groot Ziekengasthuis, i.m. = in margine, N = notarieel archief, OA = oud archief, OAA = oud-administratief archief, ongef. = ongefolieerd, R = oud-rechterlijk archief, RANB = Rijksarchief in Noord-Brabant, SRE = Streekarchief Kempenland regio Eindhoven, v = verso

- i.GAT, Civiele zaken Tilburg 1034B, 1049, 1071, 1112, 1161B, 1247O, 1310, 1354, 1367, 1507, 1583, 1598, 1702, 1711, 1715, 1846B, 1847A, 1861A, 1864, 1865, 1923, 1966, 1986. Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, ongenummerde doos, promesse van Cornelis Gerits Brock, 28 mei 1618.
- ii.GAT, Voogdijrekening Tilburg 1607-1. Casteren onder Boxtel wordt meermalen als Castel aangeduid.
- iii.GAT, Voogdijrekening Tilburg 1614-5. Idem 1635-3. Idem 1637-3, sub uitgaven, 20 juni 1625. Idem 1638-4. Tilburg N 6, f 93v, 20 november 1631.
- iv.GAT, Tilburg R 612, 9 juni 1638; 3 september 1654. R 618, f 12, 23 februari 1628. R 619, f 16v, 29 augustus 1635; f 28, 18 januari 1636; f 35v, 28 juni 1636. R 620, f 31, 9 februari 1640. Civiele zaken Tilburg 2099B, 1627-1628; 2158, 15 januari 1630. Tilburg N 6, f 64v, 2 februari 1631; f 65, 2 februari 1631; f 76, 15 juni 1631; f 79, 14 juli 1631; f 90, 2 november 1631; f 91, 11 november 1631. N 7, f 4, 5 januari 1632; f 8v, 15 januari 1631; f 9, 18 januari 1632; f 24v, 19 februari 1632.
- v.GAT, Voogdijrekening Tilburg 1637-3, rekening van 1625-1626, sub uitgaven.
- vi.GAT, Voogdijrekening Tilburg 1627-18, rekening van 1625-1627, sub uitgaven. Het begrip Spaans laken kan ook betrekking hebben op een op de Spaanse manier, met een smalle lijst gemaakt laken (GAA, N 730, f 328, 17 september 1637).
- vii.L.M. Bilbao en E. Fernández de Pinedo, "Wool exports, transhumance and land use in Castile in the sixteenth, seventeenth and eighteenth centuries", in: I.A.A. Thompson en B. Yun Casalilla, *The Castilian crisis of the seventeenth century. New perspectives on the economic and social history of seventeenth-century Spain* (Cambridge, 1994) 104.
- viii.N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie* (3 dln.; 's-Gravenhage, 1908-1939) III, 755, 756.
- ix.GAH, R 1427, 1456-1465, 1472, 1486-1497, 1514-1521 en 1530-1534, *passim*.
- x.Zie de vorige noot en GAH, R 1498-1510, 1522-1528, 1535-1547 en 1552-1554, *passim*. GZG 646-678 (1611-1634), *passim*.
- xi.A.C.M. Kappelhof, "Enige aspecten van de produktie, handel en consumptie in wollen en linnen stoffen in Den Bosch (1435-165)", *Textielhistorische bijdragen*, XXVI (1986) 12, 13.
- xii.H. van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries)* (3 dln.; The Hague, 1963) I, 508.
- xiii.GAH, R 1457, f 32v, 6 april 1611.
- xiv.GAT, Voogdijrekening Tilburg 1618-7, gesloten op 13 maart 1618.
- xv.GAH, R 1458, f 179v, 31 december 1611.
- xvi.GAT, Civiele zaken Tilburg 1827, 1613.
- xvii.GAT, Voogdijrekening 1659-8, vollersrekening, 22 mei 1621.
- xviii.GAH, GZG 659, f 110, 17 februari 1620. R 1495, f 144, 17 februari 1620. R 1498, f 330v, 7 februari 1622. R 1503, f 256, 1 februari 1627. R 1510, f 183, 17 februari 1633. R 1512, f 457, 4 maart 1636. R 1513, f 221, 29 oktober 1636. R 1527, f 191v, 14 mei 1626. R 1534, f 363, 21 juni 1622. R 1547, f 171v, 5 juli 1633.
- xix.GAB, Breda R 824, f 47v, 12 juli 1625.
- xx.GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, ongenummerde doos, verklaring van 1 december 1618. In Tilburg worden stenen van 8 en 9 pond gezien.
- xxi.GAH, R 478, ongef., 6 juni 1633; 20 juni 1633; 31 maart 1634; 12 september 1635; 14 september 1635. Vgl. R 1489, f 129v, i.m. 3 februari 1634.
- xxii.GAH, R 1513, f 54-82, 12 april 1636.
- xxiii.Beroepsaanduidingen kunnen vooral worden gevonden in of gereconstrueerd uit de civiele processen van Tilburg (GAT, Civiele zaken), een lijst van noptekens uit 1646 (GAL, Secretarie-archief voor 1574, inv. 2388), de rekeningen van een Tilburgse volkardrijver, een Tilburgse wolkoper en een Woenselse voller (GAT, Collectie Varia Tilburg, ongenummerde dozen. Voogdijrekening Tilburg, 1659-8) en in 1630 e.v. afgegeven eigen-wol- en -gewasverklaringen (Tilburg N 6, 7, *passim*). Bij de zo geïdentificeerde 60 Tilburgers kunnen minstens 14 anderen worden gevoegd, die in 1634 te weinig land hadden om alleen van de landbouw te kunnen leven (OAA Tilburg 217).
- xxiv.M.J.H.A. Lijten, *Het burgerlijk proces in stad en meierij van 's-Hertogenbosch 1530-1811* (Tilburg, 1988) 71, 72.
- xxv.GAH, R 501-1147, 2248-2252, 3336-3349.
- xxvi.GAH, R 617, overgegeven op 10 maart 1654. R 673, 2 maart 1655 (twee aanspraken). R 677, 2 maart 1655. R 728, overgegeven op 2 maart 1655. R 777, overgegeven op 18 april 1651. R 803, overgegeven op 3 december 1652. R 906, overgegeven op 10 maart 1654. R 911-I, overgegeven op 10 maart 1654. R 922, overgegeven op 10 maart 1654 (drie aanspraken). R 1040-I, overgegeven op 10 mei 1650. R 1041, overgegeven op 10 juni 1653. R 1067, overgegeven op 10 mei 1650. R 1093, overgegeven op 10 juni 1653. R 1100, overgegeven op 10 mei 1650. R 1125, overgegeven op 10 maart 1654. Vgl. R 460, ongef., 27 september 1663. R 610, overgegeven op 7 september 1660. GAT, Collectie Varia Tilburg 55, door beschadiging ongedateerd.

- xxvii. Als steekproefdata zijn de dagen genomen waarop aanspraken werden gedaan, sterfjaren van wol- en lakenkopers en telkens de eerste zes maanden van de jaren 1640, 1650, 1660, 1670 en 1680.
- xxviii. GAH, R 293, 18 april 1651, ff 9, 9v. R 295, 10 maart 1654, f 2v. R 298, 13 januari 1660, f 3; 27 januari 1660, ff 5, 5v, 9; 27 februari 1660, f 5. R 299, oktober 1661, ff 5, 12v; 25 oktober 1661, f 5; 8 november 1661, f 4v; 19 juni 1663, ff 6, 6v.
- xxix. GAT, Voogdijrekening Tilburg 1644-10, sub uitgaven. Idem 1647-4, sub uitgaven. Idem 1651-4, sub uitgaven. Idem 1657-5, sub uitgaven. Boedelrekening 1663-5, sub uitgaven. Voogdijrekening 1665-7, sub uitgaven, 29 mei 1658; 2 december 1665. Boedelrekening 1667-10, sub uitgaven.
- xxx. GAH, N 2785, f 366, 30 oktober 1675.
- xxxi. GAH, R 930, 23 maart 1682.
- xxxii. GAH, R 695-I, overgegeven op 11 november 1653. R 862, overgegeven op 4 maart 1659. R 908-II, overgegeven op 21 januari 1653. R 924, overgegeven op 13 april 1649. R 954, overgegeven op 28 oktober 1653.
- xxxiii. GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 130, overgegeven in februari 1669.
- xxxiv. GAH, R 286, 13 juli 1632.
- xxxv. GAH, R 478, ongef., 12 september 1635. R 1164, f 121, 5 juni 1626. R 1489, f 135v, 13 februari 1614. R 1513, f 54, 12 april 1636.
- xxxvi. GAT, Voogdijrekening Tilburg 1635-3.
- xxxvii. GAT, Collectie Varia Tilburg, ongenummerde doos, verklaring van 24 mei 1630.
- xxxviii. GAT, Voogdijrekening Tilburg 1638-4.
- xxxix. GAH, R 292, 8 december 1648, f 22v; 12 januari 1649, f 10; 9 maart 1649, f 20v; 14 september 1649, f 17v. R 293, 12 oktober 1649, f 25v; 26 oktober 1649, f 16v; 9 november 1649, f 25v; 23 november 1649, f 14v; 7 december 1649, f 13; 11 januari 1650, f 17v; 25 januari 1650, f 9v; 8 februari 1650, f 10; 8 maart 1650, f 15; 22 maart 1650, f 20v. R 581-II, overgegeven op 12 januari 1649. R 831-I, 1 juni 1649. R 879, overgegeven op 12 januari 1649. R 1016, overgegeven op 9 maart 1649. R 1020, overgegeven op 26 maart 1647. R 1059-I, overgegeven op 12 januari 1649. R 1105, overgegeven op 12 januari 1649 (twee aanspraken). R 1115, overgegeven op 12 januari 1649 (drie aanspraken).
- xl. GAH, R 298, 27 januari 1660, f 4v. R 299, 8 november 1661, f 20v. R 924, overgegeven op 13 april 1649. R 1020, overgegeven op 22 juni 1660. R 1093, 20 april 1660.
- xli. GAH, R 722, 4 september 1657.
- xlii. GAH, R 1588, f 109, 31 december 1657.
- xliii. GAH, R 942, overgegeven op 23 maart 1649. R 1513, f 54, 12 april 1636. Hij was ook klant van Laureyns van Berckel: R 292, 3 maart 1648, f 4.
- xliv. GAH, R 294, 3 december 1652, f 6v. R 296, 9 mei 1656, f 6v. R 659-I, overgegeven op 9 mei 1656. N 2719, f 178, 25 januari 1659.
- xlv. GAH, R 292, 15 oktober 1647, f 9v; 13 april 1649, f 4v.
- xlvi. GAT, Tilburg R 812, f 4, 27 april 1679. GAH, R 298, 2 december 1659, f 9v.
- xlvii. GAH, R 295, 24 februari 1653, f 1v; 2 maart 1655, f 4v. R 804-I, overgegeven op 24 februari 1654. R 928, overgegeven op 2 maart 1655.
- xlviii. Hij was blijken zijn nopteken wolwever: GAL, Secretarie-archief voor 1574, inv. 2388, 1646.
- xliv. GAH, R 803, overgegeven op 3 december 1652.
- l. GAH, N 2823, f 153v, 21 februari 1682.
- li. GAH, OA A 67, f 123v, 4 februari 1668; f 124. R 769, overgegeven op 16 november 1689. R 955-II, overgegeven op 4 september 1663 (twee aanspraken). R 1021, overgegeven op 28 mei 1669. R 1657A, f 28v, 29 juni 1696. R 1935, ongef., 8 november 1679; i.m., januari 1680. N 2734, f 120, 14 december 1679. N 2825, f 168, 28 augustus 1687. RANB, Raad van Brabant 788-1621. Idem 819, f 280v, no 3757, 21 juni 1668. GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 128. Doos anno 1694-1695, overgegeven op 4 juli 1695. Doos anno 1704-1705, stukken uit 1704, 1705 en 1708.
- lii. De twee wolconsumenten van wie het beroep niet duidelijk is, waren ook klanten van Huijgermans en Van Wolffswinkel (GAH, R 301, 12 juli 1667, f 8v; 21 juni 1667, f 6v. R 930, 23 maart 1682).
- liii. Bartel Bacx was voerman en reed evenals zijn vader Jan Mattheus Bacx voor de Bossche lakenververij en wolhandel van de familie Donckers, maar handelde ook voor eigen rekening (GAH, R 2250-I, 24 november 1663. Vgl. GAT, Tilburg R 612, omslag 1654-1657, 19 april 1655. R 615, omslag 1674, 18 april 1674; omslag 1675-1678, 2 december 1676. OAA Tilburg 115sext-h, 25 november 1687).
- liiii. Henrick Bastiaan Goijarts (Smitten) staat in de lijst van noptekens van Tilburgse lakenwevers uit 1646 (GAL, Secretarie-archief voor 1574, inv. 2388).
- liiii. GAH, R 955-II, overgegeven op 4 september 1663.
- liiii. SRE, Eindhoven N 1219, no. 67, 6 september 1666. GAH, N 2825, f 292, 22 september 1688. N 2827, f 312v, 23 maart 1695.
- liiii. GAH, N 2678, f XCVIII, 14 juli 1621.
- liiii. GAH, OA A 328, anno 1620, omslag A, 25 januari 1620.
- liiii. N.W. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielindustrie* (6 dln.; 's-Gravenhage, 1910-1922) III, 324.
- liiii. Zie ook GAA, N 632, f 126, 10 april 1626: na inspectie blijken dertig balen geen Segoviaanse, maar Soriaanse wol te bevatten, die veel minder waard is.
- liiii. Zie voor de *transhumance*: J. Klein, *La Mesta. Estudio de la historia economica española 1273-1836* (3e dr. van de vertaling van C. Muñoz; Madrid, 1985) 31-45.

- lxviii. Zie voor Bossche wolleveranties aan hoedenmakers te 's-Hertogenbosch, Eindhoven, Sint-Oedenrode, Helmond en Tilburg: GAH, R 294, 11 maart 1653, f 1; 22 april 1653, f 4v. R 301, 12 juli 1667, f 8v. R 609-I, overgegeven op 14 juli 1665. R 611-I, overgegeven op 11 maart 1653. R 617, overgegeven op 20 mei 1672. R 645-I, overgegeven op 22 april 1664. R 656-I, 22 mei 1663. GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 130, overgegeven in februari 1669.
- lxviii. J. Everaert, *De internationale en koloniale handel der Vlaamse firma's te Cádiz 1670-1700* (Brugge, 1973) 421-424. Bilbao en Fernández de Pinedo, "Wool exports, transhumance and land use", 101-108.
- lxix. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis*, V, 560.
- lxx. G. van Gurp, "De Tilburgse lakenhandel met Holland en Brabant in de zeventiende en achttiende eeuw", *Textielhistorische Bijdragen*, XXXVIII (1998) 60.
- lxxi. GAH, R 862, overgegeven op 4 maart 1659. GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, serie 1650-1659, overgegeven op 27 februari 1652.
- lxxii. GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 130, overgegeven in februari 1669. Zie voor Poolse landwol: GAH, R 719, overgegeven op 26 april 1664. Rekening de dato Amsterdam, 22 maart 1660, voor Van Berckel.
- lxxiii. GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 163, overgegeven op 20 januari 1686 (twee aanspraken). Collectie Varia Tilburg, ongenummerde doos, inventaris van Jacobus van der Burcht, 5 november 1687.
- lxxiv. Posthumus, *Geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, III, 759.
- lxxv. GAT, Voogdijrekening Tilburg 1688-1, sub uitgaven, 25 juni 1681; 16 maart 1681; 10 april 1681; 12 april 1681. Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 120, aanspraak voor Philippus de Dopper te Leiden versus Adriaen Daniel Bastiaens, rekening van 3 april 1662. Doos 125, 1663. Doos 133, overgegeven op 12 oktober 1660. Doos 155, overgegeven op 18 oktober 1683.
- lxxvi. GAT, Voogdijrekening Tilburg 1656-1, sub inkomsten.
- lxxvii. GAT, Voogdijrekening Tilburg 1683-3, sub ontvangsten.
- lxxviii. GAT, Voogdijrekening Tilburg 1693-3, sub sterfhuis de dato 7 augustus 1681. Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 135, 8 oktober 1668.
- lxxix. ARAG, Staten-Generaal 1429, 15 oktober 1686. GAA, N 632, f 15, 15 februari 1626. N 5605, 260, 1 maart 1690. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis*, V, 746, 747.
- lxxx. GAB, Breda R 824, f 286v, 22 mei 1630.
- lxxxi. GAT, Tilburg N 58, f 130v, 4 mei 1685.
- lxxxii. GAA, Desolate Boedelskamer 882-430, 2 maart 1682. GAT, Tilburg R 616, omslag 1678-1690, 13 juni 1689; 31 oktober 1689. R 624, ongef., 13 november 1682.
- lxxxiii. GAT, Collectie Varia Tilburg, ongenummerde doos, promesse van Driekoningen 1623. Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, ongenummerde doos, rekening van 29 mei 1617.
- lxxxiv. In 1624 deden op de Amsterdamse beurs de Poolse zomerwol 16¼ stuiver het pond, de fijne grijze Pommerse wol 7 stuiver 13 penning en de prima "molina" en "castilla" 20 stuiver 10 penningen (N.W. Posthumus, *Nederlandsche prijsgeschiedenis* (2 dln.; Leiden, 1943-1964) I, 256, 259, 265).
- lxxxv. GAH, R 292, 14 september 1649, f 4v. R 1033, overgegeven op 31 augustus 1649.
- lxxxvi. GAT, Tilburg R 613, 1660-1662. R 614, 1666-1669. Collectie Varia Tilburg, ongenummerde doos, 2 juli 1662; 8 februari 1664; 11 februari 1664; 26 april 1664; 29 april 1664; 24 september 1664. De vijf bekende civielrechtelijke aanspraken voor schepenen van Tilburg aangaande betalingen van geleverde wol waren initiatieven van kooplieden uit Rotterdam, Leiden en Amsterdam.
- lxxxvii. GAT, Tilburg R 614, 29 december 1663 (Spaanse wol).
- lxxxviii. GAA, N 4961, p. 179, 6 februari 1683. Een andere verklaring, afgelegd door Moses Dias de Pas te Amsterdam, een gezworen wolmakelaar die aan Tilburgers leverde, spreekt van de gewoonte om aan de kopers voor 100 pond wol een tarra te geven van 14 pond en 21 maanden rabat (N 5583, no. 726, map C, 23 mei 1691).
- lxxxix. GAA, N 4538, f 172, 1 oktober 1681.
- lxxx. GAH, R 299, 25 oktober 1661, f 4.
- lxxxvi. RANB, Raad van Brabant 198, ongef., op 15 mei 1668 gefiatteerd rekest. Vgl. GAH, R 302, 29 mei 1668, f 1v; 12 juni 1668, f 8v; 26 juni 1668, f 12v; 17 juli 1668, f 14. R 568-I, overgegeven op 29 mei 1668.
- lxxxvii. GAH, R 827, 25 januari 1667.
- lxxxviii. Met hem wordt vermoedelijk Laureyns (– Vreyns – Frens – Frans) Jans Colen bedoeld, koopman in wol en wollen lakens. Paulus Verschuieren te Rotterdam vorderde in 1661 van de juist overleden Laureyns betaling voor geleverde wol (GAT, Ongeïventariseerde civiele processen, doos 121, op 11 juni 1661 geapostilleerd rekest). Zie ook doos 146, 13 maart 1675 (de Amsterdamse koopman Cornelis de Rotte ontving in 1664 van de curatoren van de boedel van Laureijs Jan Colen f 75:15:0), Boedelrekening Tilburg 1661-4 en OAA Tilburg 108, 29 maart 1661.
- lxxxix. GAA, N 3145, p. 83, 21 juli 1660.
- lxxx. GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 121, genecht van 13 september 1661. Doos 125, aanspraak uit 1661; 16 september 1662; 24 juni 1662. Doos 132, september 1661; 27 februari 1662. Doos 133, 3 november 1660; overgegeven op 5 november 1660; overgegeven op 5

- november 1660; overgegeven op 12 oktober 1660; aanspraak uit 1660. Doos 136, overgegeven op 9 mei 1662. Doos 138, 26 oktober 1660 (twee zaken). Collectie Varia Tilburg, ongenummerde doos, lijst van processen, 1660-1670.
- xc. GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 122, 1663. Doos 140, ongedateerde aanspraak voor de erven Veer; 30 juni 1665. Boedelrekening Tilburg 1667-10.
- xcii. GAH, R 605-I, overgegeven op 24 mei 1664.
- xciii. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis*, V, 477, no. 367, 5 maart 1651.
- xciv. GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 122. Het betalen van wol met lakens wordt al gezien tussen twee Tilburgers in 1622: Civiele zaken Tilburg 2023, 4 juli 1622.
- xcv. GAT, Tilburg R 613, 8 januari 1657.
- xcvi. GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 122, 1663.
- xcvii. GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 121, op 11 juni 1661 geapostilleerd rekest. Doos 123, overgegeven op 15 september 1665. Doos 124, overgegeven op 8 november 1661. Doos 125, overgegeven op 23 september 1664. Doos 126, aanspraak voor Poulus Verschuieren te Rotterdam; overgegeven op 10 juli 1668. Doos 127, 1662. Doos 128, 24 januari 1662; 20 december 1661; aanspraak uit 1661. Doos 129, overgegeven op 22 januari 1669; 12 september 1662. Doos 131, overgegeven op 30 maart 1666. Doos 132, 1663. Doos 136, 2 november 1661. Doos 137, overgegeven op 11 september 1663. Collectie Varia Tilburg, ongenummerde doos, lijst van processen, 1660-1670. Bovendien liet Cornelis Segers in 1661 de door hem geleverde wol inspecteren: Tilburg R 613, 10 september 1661.
- xcviii. GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 125, overgegeven op 23 september 1664. Doos 129, overgegeven op 22 januari 1669.
- xcix. GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 127, 1662.
- c. GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 126, overgegeven op 10 juli 1668. Doos 129, overgegeven op 22 januari 1669. Doos 131, overgegeven op 30 maart 1666.
- ci. R. Bijlsma, "De laken-compagnie der Van Berckels", *Rotterdamsch Jaarboekje*, II-1 (1913) 83 e.v. E.A. Engelbrecht, *De vroedschap van Rotterdam 1572-1795* (Rotterdam, 1973) 139, 169, 181, 182.
- cii. GAH, OA, stadsrekening B 140, f 27v.
- ciii. GAT, OAA Tilburg 379, 28 april 1665.
- civ. Pieter de la Court, *Het welvaren van Leiden. Handschrift uit het jaar 1659. Uitgegeven met Duitse vertaling, aantekeningen en bibliographische bijzonderheden* (s-Gravenhage, 1911) 69.
- cv. GAH, R 1025, overgegeven op 10 juni 1653. GAT, Tilburg R 613, 14 april 1660. R 616, 11 december 1679. Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos anno 1694-1695, overgegeven op 22 november 1694.
- cvi. GAH, R 581-I, overgegeven op 12 oktober 1706. R 663, 20 november 1705.
- cvi. GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 127, overgegeven op 21 april 1665. Doos 178, overgegeven op 23 oktober 1690. Boedelrekening Tilburg 1690-8.
- cvi. Gemeentearchief Amsterdam N 2232, p. 582, 24 maart 1670; p. 585, 25 maart 1670.
- cix. GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 178, overgegeven op 23 oktober 1690.
- cx. Posthumus, *Geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, III, 772.
- cx. GAH, R 980. GAT, Voogdijrekening Tilburg 1635-3.
- cxii. GAT, Tilburg R 614, 26 november 1667.
- cxiii. GAT, Collectie Varia Tilburg, ongenummerde doos, inventaris van Gerit Willemsen, bode. Voogdijrekening Tilburg 1659/6.
- cxiv. GAH, R 1025, overgegeven op 10 juni 1653.
- cxv. ARAB, Brussel, Rekenkamer 24066, f 8, 16 februari 1655.
- cxvi. GAT, Tilburg N 18, no 56, 7 november 1656. Tilburg R 613 29 maart 1662. Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 120, 23 februari 1661. Doos 126. Boedelrekening Tilburg 1665-5, sub inkomsten. RANB, Leen- en tolkamer 133, f 158, 2 februari 1660.
- cxvii. RANB, Raad en Rentmeester-Generaal 368. GAT, Tilburg R 613, 18 juli 1657; 16 juni 1660; 21 maart 1661; 17 januari 1662. OAA Tilburg 34⁶⁷. L. Adriaenssen, "Elf generaties Moonen", *De Brabantse Leeuw*, XIX (1970) 163-168. L.F.W. Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit. Sociale en economische geschiedenis van een Kempens dorp tussen 1400 en 1800* (Hilvarenbeek, 1987) 105, 106.
- cxviii. O. Pringsheim, *Beiträge zur wirtschaftlichen Entwicklungsgeschichte der vereinigten Niederlande im 17. und 18. Jahrhundert* (Leipzig, 1890) 77.
- cxix. GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 1697-1698, overgegeven op 17 juni 1697.
- cxx. GAT, Tilburg R 614, 26 juli 1669; 24 december 1669. R 616, 11 december 1679. Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 135, 14 april 1668. Doos 145, aanspraak voor Johan Hendrick Smolders. Voogdijrekening Tilburg 1690-8, sub uitgaven. GAA, N 3677, f 142, 3 november 1667.
- xxxi. GAT, Tilburg R 614, 16 mei 1667. Ongeïventariseerde civiele processen, doos 141, overgegeven op 27 juni 1676. Doos 176, overgegeven op 25 juni 1691. Doos 178, overgegeven op 23 oktober 1690.
- xxxi. GAT, Ongeïventariseerde civiele processen, doos 120, overgegeven op 12 november 1662. Doos 126, overgegeven op 5 februari 1664; 31 januari 1668. 18 december 1668. Doos 127, 1663. Doos 133, overgegeven op 11 mei 1666. Doos 134, overgegeven op 22 september 1665; overgegeven op 10 april 1666. Doos 139, rekening uit 1663. Doos 140, overgegeven op 5 februari 1664.

- cxxiii.GAT, Boedelrekening Tilburg 1690-16, schuldenstaat.
- cxxiv.GAA, N 5613, 58, 1 september 1691.
- cxxv.GAA, N 7253, p. 977, 30 september 1705.
- cxxvi.GAH, N 2730, f 135, 10 augustus 1662. GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 122, overgegeven op 29 september 1665. Doos 123, rekening van de desolate boedel van Adriaen Daniel Loureijns (voluit Adriaen Daneel Jan Vreysen). Boedelrekening Tilburg 1661-4. Betaling met lakens blijkt met name uit de bij de Tilburgse aanspraken gevoegde rekeningen, die nagenoeg altijd ontbreken bij de Bossche aanspraken. Het geconstateerde verschil kan dus deels op de kwaliteit van de bronnen zijn gebaseerd.
- cxxvii.De confrontatie met exotische handelspartners leidt in de Tilburgse archieven tot de benoeming als Anthonij Lobbes Sowasse van Antonio Lopez Suasso en de etnische aanduiding van Joseph Nunez Marchena als "een Jood in Amsterdam". Beiden leverden geregeld wol aan Tilburgers (GAT, Collectie Varia Tilburg, ongenummerde doos, 29 april 1664. Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 157, 30 november 1682).
- cxxviii.GAH, 1048-I. Vgl. de brief van de wolkoper Jan van Ceulen te Amsterdam de dato 31 mei 1671 aan Kievits: "Soo ulieden een party laakes aende hant hebt, sent mij cito toe, hier is tegenwoordig wel gevraeg" (R 2250-1).
- cxxix.In 1680-1700 worden in de ongeïventariseerde civiele processtukken van Tilburg tweentwintig Amsterdamse wolleveringen gezien, vijf Rotterdamse en geen Leidse.
- ccc.GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 142, overgegeven op 8 november 1678. Boedelrekening Tilburg 1690-16. GAH, N 2825, f 168, 28 augustus 1687. R 769, overgegeven op 16 november 1689.
- ccxi.GAA, N 4551, p. 297, 15 oktober 1685.
- ccxii.GAH, R 310, 6 september 1689, f 3.
- ccxiii.GAT, Boedelrekening Tilburg 1690-16, sub lakens in Holland en sub schulden. In 1689 had Van Limburg van de Raad van Brabant te 's-Gravenhage een mandement van debitis ontvangen om betaling te krijgen voor geleverde koopmanschappen: RANB, Raad van Brabant 204, ongef., 1689.
- ccxiv.GAA, N 4594, p. 199, 13 januari 1696.
- ccxv.GAA, N 4576A, p. 218, 31 maart 1692.
- ccxvi.GAA, N 4585B, p. 277, 8 april 1694.
- ccxvii.GAA, N 4626, p. 1397, 15 september 1702.
- ccxviii.GAA, N 2627, p. 1414A, 19 december 1702.
- ccxix.GAA, N 5742, p. 1969, 13 december 1701. Nog in 1706 procedeerde de weduwe Van Limburg tegen een van hen, de lakenkoper Huijbert Maes, die volgens haar nog *f* 802:11:0, "salvo erreur", moest betalen voor de levering van zes balen wol in 1700 en 1701 (GAH, R 572-I, overgegeven op 3 november 1706. R 810, 1706).
- cxl.B. de Vries, "De Leidse textielnijverheid in de zeventiende en achttiende eeuw", in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (uitg.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht, 1991) 84-86.
- cxli.GAH, R 1427-1644, *passim*. De Bossche schepenprotocollen leveren een statistische impressie op van beperkte betekenis, want ook voor schepenbanken elders, notarissen en vooral ondershands zijn er schuldbekentenissen afgelegd. Om de gezochte schepenschuldbriefen te achterhalen heb ik gebruik gemaakt van de achttiende-eeuwse indices, die alleen de naam geven van de schuldenaar en van de plaats van zijn onderpand; de laatste, dus Tilburg, heb ik als selectie criterium gebruikt. Een Tilburger die zijn land onder Goirle of elders verbond, is dus niet opgenomen.
- cxlii.GAT, Collectie Varia Tilburg, ongenummerde doos, fragment van een archiefinventaris uit 1671.